

УДК 911.3

Низькошапка Р.В.

Поняття «містечкові ландшафти» та їх місце в структурі селитебних ландшафтів

У статті розглянуто суть терміну «містечкові ландшафти». Містечко описане не просто як зменшене місто, а як самостійна і особлива форма територіальної організації розселення населення. **Ключові слова:** містечко, містечкові ландшафти, дослідження.

Низкошапка Р.В. Понятия «ландшафты городка» и их место в структуре селитебных ландшафтов. В статье рассмотрено сущность термина «ландшафты городка». Городок описан не просто как уменьшенный город, а как самостоятельная и особенная форма территориальной организации расселения населения. **Ключевые слова:** городок, ландшафты городка, исследования.

Nizkoshapka R.V. Concepts are «townships' landscapes» and their place in the structure of settlers landscapes. Essence of term «townships' landscapes» is considered in the article. A township is described not simply as the diminished city, and as independent and special form of territorial organization of settling apart of population. **Keywords:** township, townships' landscapes, researches.

Постановка проблеми. Історія нашого краю – це частина історії невеликих, але важливих форм територіальної організації розселення населення містечок, які упродовж століть відігравали значну роль у його діяльності.

Про Подільські міста є багато науково-популярних нарисів, монографій де описано їх природу і ландшафтну структуру. Значно менше уваги в працях географів приділено містечковим ландшафтам, які мають своє неповторне обличчя, свій характер, своє життя, свою ландшафтну структуру.

Актуальність дослідження містечкових ландшафтів окремих регіонів й України загалом уже давно не викликає сумнівів. Разом з тим, на сучасному етапі розвитку антропогенного ландшафтознавства залишаються остаточно невирішеними проблеми пов'язані із розмежуванням поселень, тлумаченням термінів «містечко», «містечкові ландшафти».

Дослідження містечок необхідне для з'ясування шляхів становлення їх ландшафтної структури, місця та шляхів подальшого розвитку в структурі селитебних ландшафтів Поділля.

Аналіз попередніх досліджень. У вітчизняній практиці, дослідження ландшафтної структури містечок фрагментарні і спрямовані на вивчення окремих складових – ринкових площ, забудов, сакральних об'єктів, палацових комплексів тощо. У працях цього напрямку вчені робили спроби систематизувати розрізнену інформацію. Однак питання ландшафтної складової в процесі формування містечкових поселень або упущені, або розглянуті коротко. Як цілісне явище – ландшафтна структура містечок до цього часу детально не розглядалася.

З ландшафтознавчого погляду поселення вперше розглянув Ф.М. Мільков. У 1973 році він обґрунтовує і дає визначення селитебних ландшафтів, підкреслюючи – „де антропогенні ландшафти населених пунктів; міст і сіл з їх забудовами, вулицями, дорогами, садами і парками” [13]. Пізніше, в 70-х роках ХХ – століття ландшафтознавчі дослідження селитебних ландшафтів Поділля розпочала група фізико-географів Чернівецького університету Л.І. Воропай, М.О. Куниця. Результати цих досліджень знайшли своє відображення у невеличкій за обсягом, але необхідній і зараз монографії [5]. У 80-х роках ХХ століття дослідження селитебних ландшафтів Поділля проводив – Г.І. Денисюк. Серія «Антропогенні ландшафти Поділля», зокрема «Селитебні ландшафти Поділля», що вийшли за його редакцією, частково висвітлюють питання присвячені антропогенним ландшафтам містечок [7, 8]. Також у своїх статтях проблему містечок висвітлює А.І. Доценко [9] та П. Сіреджук праці якого присвячені містечкам західної України [14]. Вперше приміські ландшафти Поділля на прикладі приміської зони Вінниці дослідила О.І. Бабчинська, не оминувши у своїх дослідженнях питання стосовно містечок [1].

С.І. Топилко розглядала архітектурно-планувальну структуру містечок Галичини закладених у другій половині XVI-XVII століттях [16], Х.С. Бойко – Архітектурно-просторовий уклад єврейських діляниць у містах та містечках Галичини наприкінці XVIII – на початку ХХ століть [3].

Результати дослідження. В спеціальній географічній літературі термін «містечко», «містечкові ландшафти» використовується мало; частіше ці терміни замінюють словами селище міського типу. Такі зміни у трактуванні цього поняття були зумовлені політикою Ради Народних Комісарів Української РСР які починаючи з грудня 1924 р. до жовтня 1925 р. прийняли по кожній губернії постанови „Про загальну назву селищ міського типу”, якими назви поселень «містечко» замінили «селище міського типу». Це була не проста термінологічна заміна. У такий спосіб адміністративно-командна система без будь-якого обґрунтування ліквідувала містечко як історичну національну форму територіальної організації міського

розселення в Україні й замінила її на привнесену ззовні форму – селище міського типу, яке не було притаманним для соціально-економічного розвитку України. Ця заміна не була зумовлена якимись об'єктивними, а здійснена із суб'єктивних політичних міркувань. Проводячи політику денаціоналізації та інтернаціоналізації, радянська влада цілеспрямовано знищувала всі форми національного суспільного життя українського народу, у тому числі й українські містечка, де національний елемент був найбільш закоріненим і стійким. Незважаючи на термінологічні реформи впровадженні радянською владою близьке кожному українцю слово «містечко» залишилось вживаним у повсякденному житті, невід'ємним складником матеріальної і духовної культури українців. Воно відображало ту справжню любов і повагу людей до невеликих (як за сучасними мірками) за площею та кількістю населення, але важливих і далеко знаних містечок.

„Містечковий образ” України як стверджував П. Сіреджук почав формуватись наприкінці XV ст. на Прикарпатті у вигляді поселень, що відігравали роль оборонних центрів від нападів кримських та буджацьких татар. На Правобережній Україні процес виникнення містечок пожвавився наприкінці XVI – 1-й половині XVII ст., що було зумовлено потребами в обороні південних земель. Відомий український історик Іван Крип'якевич писав, що в 1649р., на території Київського та Брацлавського воєводств, згідно з реєстром Запорізького війська, було 90 містечок, більшість із яких виникла на південних околицях заселеної території „як оборонні центри для захисту від нападів татар і турків” [12]. Формування містечок було пов'язано також з антифеодальною боротьбою селянства. За словами Івана Крип'якевича, утворення містечок було „своєрідною поступкою селянству з боку панів” [11]. Посилення феодального гніту змушувало селян-кріпаків тікати в міста і містечка, де вони ставали вільними міщанами. Створенню містечок сприяло також прагнення шляхти збирати якомога більше податків з мешканців приватно-власницьких містечок, мережа яких суттєво зростає. Власники містечок часто віддавали їх в оренду, а з міщан збиралася данина грішми або продуктами [9].

На нашу думку, формування містечок та містечкових ландшафтів розпочалось значно раніше – ще в ранньому середньовіччі. Київська Русь в цей період згадується як країна міст(читай містечок) [7]. За часів татаро-монгольської навали (XIII – середина XIV ст.) містечка були зруйновані, але не знищені повністю. Їх відбудова розпочалась в XVст. У 1583 р. в Подільському воєводстві зареєстровано 66 містечок, у кожному з яких мешкало від 2 до 6 тисяч жителів [2].

Щодо тлумачення терміна «містечко», то не можна цілком погодитися з поясненням, даним в академічному „Словнику української мови” [15], „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” [4]. „Містечко – 1. Зменшено-пестливе до місця (тепле затишне містечко). 2. Група житлових або службових будинків, об'єднаних за своїм призначенням (спортивне містечко). 3. Селище міського типу переважно в Україні та в Білорусі (містечко розташовувалось у балці)”. У „Географічній енциклопедії України” [6] під визначенням містечка розуміється селище міського типу. 1) Це міське поселення, яке за функціональним призначенням у загальній системі адміністративно-територіального устрою посідає проміжне місце між сільським населеним пунктом і містом. Категорію введено у 20-х рр. XX ст. Ці визначення потрібно доповнити ще одним: містечко – зменшено-пестливе від місто.

Не зовсім правильно, що містечко – це селище міського типу. Містечка

були формами міського розселення, характерними для України, Білорусі та Польщі, але в Україні вони були адміністративно-командним способом ліквідовані, а в Білорусі та Польщі наявні і тепер. Українські містечка пройшли тривалий і складний шлях історичного та соціально-економічного розвитку.

Не можна погодитись із твердженням, яке інколи зустрічається і тепер, що містечка в Україні у 2-й половині XIX ст. були виключно формою розселення євреїв. М. Кіпер у праці „Еврейское местечко Украины” [10] дає пояснення цього явища. У зв’язку із заборонаю селитися в містах, євреї затиснуті в межах так званої „смуги осілості”, були змушені розселятися в містечках, заснованих українцями. В Україні було небагато містечок, де євреї становили переважну частину населення. Незважаючи на це, євреї надавали українським містечкам особливого функціонального значення. Вони займалися торгівлею, ремеслом, посередництвом, обслуговуванням поміщиків та селян. Єврейські містечка мали багато дрібних підприємств для обслуговування селянських господарств та переробки сільськогосподарської продукції (млини, крупорушки тощо). У XIX ст. та на поч. XX ст. містечка поряд із містами відігравали винятково важливу роль у розвитку й розміщенні продуктивних сил України. Вони сприяли рівномірному заселенню території та розміщенню промисловості і транспорту. У містечках розміщувалися переважно невеликі підприємства з переробки місцевої мінеральної сировини та сільськогосподарської продукції. Отже, містечка були тим „економічним містком”, який з’єднував міста із селами, здійснюючи активний економічний вплив на сільську місцевість шляхом постачання сільськогосподарським виробникам техніки, матеріалів, запчастин тощо і переробки продукції ланів і ферм [10, 7].

Не менш важливим було соціальне значення містечок, у яких були ярмарки, заклади торгівлі, освіти, культури та охорони здоров’я, призначені для забезпечення соціальних потреб не лише місцевого, а й сільського населення навколишніх сіл. Містечка були невід’ємним складником матеріальної і духовної культури українців. Зовнішні ознаки українських містечок (забудова, архітектура, народне житло, церкви, ярмарки тощо), а також особливості господарської діяльності жителів створювали ту своєрідність і привабливість, яка визначала важливе місце їх у суспільному-просторовому житті українців.

Як свідчить зарубіжний досвід розвинутих країн, малі міста віднесені до принципово іншого типу, ніж великі міста. Введення містечок дало можливість повніше використовувати місцеві можливості та ресурси і регулювати розвиток приміських зон великих міст. Містечко (білоруське – мястэчка, польське – miasteczko, англійське – town, литовське – miestelis, російське – городок та ін.. Різновид поселення в різних країнах світу меншого за місто, але більшого за село.

У Англії, Німеччині, Норвегії та інших країнах Європи аж до 19-го століття існували, так звані, англ. Market Towns (ярмаркові міста), які не були визнані як міста, проте мали торговельно-ремісниче населення і право на організацію ярмарку.

У Східній Європі за часів Речі Посполитої містечко з характерним для міста торговельно-ремісничим населенням і аналогічною інфраструктурою та плануванням відрізнялося від міста, як правило, меншою площею і меншою кількістю населення. Однак фундаментальна відмінність полягала в тому, що містечка не були наділені магдебурзьким правом і тому не мали самоврядування і гербу. Деякі містечка отримували з часом статус міста. Інші переходили до категорії селищ або сіл.

Містечко як офіційна назва типу поселення існувала в Угорщині з чотирнадцятого століття до 1871 року, в Польщі до 1918 року. Назву також перестали офіційно вживати з приходом радянської влади на території Білорусі і України у 1920-их роках XX століття.

У часи Речі Посполитої були єврейські містечка. За часів смути, євреї в Російській імперії з одного боку були обмежені у праві проживання в містах, а з другого боку не мали права на сільськогосподарську діяльність. Саме тому в другій половині XIX століття більшість з понад 1,5 мільйонів євреїв проживало саме в містечках.

У структурі селитебних ландшафтів містечкові займають особливе місце. Здебільшого селитебні ландшафти поділяють на два підкласи: міські та сільські. Разом з тим, землі поселень розділяються на три основні групи: землі міст, містечок (раніше – селищ міського типу) і землі сіл. Вся складність у тому, що й тепер немає чітких, достовірних, й універсальних ознак для розмежування навіть цих трьох груп поселень. Не є критерієм і кількість жителів. У різних країнах їх мінімум неоднаковий: в Японії – 30 тис., США – 2,5 тис., Канаді – 1 тис., Росії – 12 тис., в Україні відповідно до положення, затвердженого ще у 1926 році був прийнятий мінімальний критерій людності для малого міста 10 тисяч чоловік, в до положення, затвердженого 12 березня 1981 Указом Президії Верховної Ради УРСР, до категорії селищ міського типу може бути віднесено населені пункти, розташовані при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах, підприємствах по виробництву і переробці сільськогосподарської продукції, а також населені пункти, на території яких розташовані вищі та середні спеціальні навчальні заклади, науково-дослідні установи, санаторії та інші стаціонарні лікувальні та оздоровчі заклади, які мають державний житловий фонд, з кількістю населення понад 2 тисячі чоловік, з яких не менш як дві третини становлять робітники, службовці та члени їх сімей. Тому на цей час в Україні – не визначено (5-10 тис. осіб і більше) [8].

Одночасно наявні села, кількість жителів яких значно перевищує встановлений мінімум для міст. Це інколи ускладнює пошук суттєвих відмінностей в антропогенних ландшафтах малих міст, містечок та великих сіл. У таких випадках потрібні достовірні історико-ландшафтознавчі дослідження формування поселення, його сучасної структури та плану розвитку на майбутнє. Саме такий підхід дав можливість виділити підклас ландшафтів містечок (подальшому „містечкових ландшафтів”). Вони є характерні для України загалом й, особливо, приміських зон великих та середніх міст.

Містечкові ландшафти – підклас перехідних ландшафтів від сільських до міських. Розповсюджені повсюди [7].

Тривалий і складний шлях історичного та соціально-економічного розвитку, українського містечка визначив сучасні особливості ландшафтної структури, притаманні містечковим ландшафтам.

Від міст і сіл містечка відрізняються не лише відносною стабільністю людності, укладом життя, історією розвитку господарства, але й ландшафтними особливостями. Формування містечок завжди супроводжувалось корінною перебудовою рельєфу, ґрунтів, рослинності, змін зазнавав тваринний світ. Тут, окрім обов'язкових оборонних споруд – валів та ровів – будували замки й фортеці, вулиці вимощували каменем; значні площі були зайняті під базари, формувались житлові й ремісничі масиви. Наявність цих антропогенних

комплексів – одна з постійних ознак становлення містечок.

Загальною ознакою для містечкових ландшафтів є наявність чітко вираженого центру, ландшафти якого визначають особливості його розвитку, функціонування, інколи й перспективу. У містечках, що сформувалися до початку XX ст., такими є історико-архітектурні ландшафтні комплекси (історичні ландшафти), з другої половини XIX – XX ст. – промислові, з середини XX – початку XXI ст. – селитебні середньо- й багатоповерхові та промислові ландшафти, частково дорожні й рекреаційні [8].

У сільських ландшафтах таких центрів з характерними (визначальними) ландшафтними комплексами немає або вони виражені слабо; у містах вони значно більші або їх декілька. В процесі розвитку містечка переростають у міста й формуються типові міські ландшафти, детально описані в спеціальній літературі. При цьому характерні містечкові ландшафтні комплекси можуть бути знищені. Коли містечко занепадає, його центр, ядро з характерними ландшафтами поступово перетворюється в єдиний історико-архітектурний ландшафтний комплекс, у кращому випадку – заповідний об'єкт в структурі малоповерхового сільського селитебного ландшафту.

У приміських зонах середніх і великих міст містечка розвиваються краще, ніж села. Сучасне містечко, особливо у приміській зоні, – надзвичайно цікавий та малодосліджений не лише соціальний, культурний, етнографічний, але й ландшафтний феномен, що потребує більш глибоких спеціальних досліджень. Площі та значення рекреаційних ландшафтів у містечках та їх околицях продовжують зростати, що призводить до формування своєрідних містечкових, поки що слабовиражених рекреаційних зон.

Висновки. Містечкові ландшафти займають особливе місце в структурі селитебних ландшафтів, виробляючи свій специфічний побут, своє культурне середовище, ту своєрідність, яка дає нам змогу говорити про них як про підклас перехідних ландшафтів від сільських до міських, що давно сформований, але мало вивчений.

Від ландшафтів міст і сіл містечковий ландшафт відрізняються не лише відносною стабільністю людності, укладом життя, історією розвитку господарства, але й ландшафтними особливостями. Для них загальною ознакою є наявність чітко вираженого центру, ландшафти якого визначають особливості його розвитку, функціонування, інколи й перспективу. У сільських ландшафтах таких центрів з характерними (визначальними) ландшафтними комплексами немає або вони виражені слабо; у містах вони значно більші або їх декілька.

Ландшафти містечок не перестають бути складовою природи і продовжують розвиватися за її законами. Властивості натуральних ландшафтних комплексів, в умовах яких виникло містечко, впливали і продовжують впливати на формування і особливості містечкових ландшафтів.

Незважаючи на позитивні зміни, що стосуються дослідження містечок які пошавились в період набуття Україною незалежності увага їм приділена недостатня. Сучасне містечко, особливо у приміській зоні, – надзвичайно цікавий та малодосліджений не лише соціальний, культурний, етнографічний, але й ландшафтний феномен, що потребує більш глибоких спеціальних досліджень.

1. Бабчинська О.І. Приміські зони: історія формування, ландшафтна структура / О.І. Бабчинська // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця: Гіпаніс, 2001. – Вип.1. – С.82-85.

2. Баранович Л.В. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. / Л.В. Баранович. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 209 с.
3. Бойко Х.С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських ділень у містах та містечках Галичини у кінці XVIII - на початку XX століть: дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Х.С. Бойко. – Львів, 2000. – 265 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад і голов. ред. В.Т. Бусел] – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
5. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. / Л.И. Воропай, М.О. Куница. – Черновцы: ЧТУ, 1982. – 90 с.
6. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ [редколегія: О.М. Маринич та ін.] - К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана 1989-1993. Т.3: П-Я – 480 с.
7. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
8. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля. / Г.І. Денисик., О.І Бабчинська. – Вінниця: Теза, 2006. – 256 с.
9. Доценко А.І Містечка в Україні :погляд з минулого в сучасне / А.І. Доценко // Краєзнавство, географія, туризм. – 2000. – №41. – С. 2-4.
10. Кипер М. Еврейское местечко Украины / М. Кипер. – Харьков, 1929. – 54-67 с.
11. Крип’якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип’якевич. – Львів, 1990.
12. Крип’якевич І. Історія України / І. Крип’якевич. – Львів, 1990.
13. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
14. Сіреджук П. Містечка, яких немає / П. Сіреджук // Жовтень . – 1981. - №3. – С. 106-109.
15. Словник української мови / [редколегія: І.К. Білодід та ін.] – К.: “Наукова думка” 1973. Т.4: І-М – 839 с.
16. Топилко С.І. Архітектурно-планувальна структура містечок Галичини, закладених у другій половині XVI-XVII століттях : дис... канд. архітектури: 18.00.01 / С.І. Топилко. - Львів, 2003. – 315 с.